

Д.І. ПАНОВ. КОНЦЕПЦІЯ ПОХОДЖЕННЯ РУСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА ТВОРАМИ В. Б. АНТОНОВИЧА

Висвітлюється концепція походження Русько-Литовської держави В. Б. Антоновича. Звертається увага на причини, механізм утворення, форму та особливості внутрішнього устрою, а також на етнічні особливості Великого князівства Литовського.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, теорія завоювання, литовський феодалізм, великий князь.

Освещается концепция происхождения Русско-Литовского государства В. Б. Антоновича. Обращается внимание на причины, механизм образования, форму и особенности внутреннего устройства, а также на этнические особенности Великого княжества Литовского.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, теория завоевания, литовский феодализм, великий князь.

In the article is examined conception of W. B. Antonovich the origin of the Russian-Lithuanian state. Separately an author pays regard to reasons, mechanism of education, form and features of internal device, and also on the ethnic features of the Grand Duchy of Lithuania.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, theory of conquest, feudalism in Lithuanian, grand duke.

Досліджуючи питання походження Русько-Литовської держави Володимир Боніфатійович звертає свою увагу на причини, механізм утворення, форму та особливості внутрішнього устрою, а також на етнічні особливості Великого князівства Литовського.

На його думку, литовське плем'я в цілому та окремі його коліна зокрема (латгали (латиши), жемгала (земгали), корсі (курші), пруси, жмудь, литва (лити), ятвяги, голядь)¹ тривалий час вели аполітичне життя і не виявляли будь-яких державотворчих інстинктів, складаючи лише етнографічно-культурну спільність. «Народи литовського племені, – пише історик, – об'єднувалися лише спільністю етнографічною і культурною: тотожність походження, мови, побуту складали між різними народами литовського племені зв'язок етнографічний; тотожність легенд і релігійних культів служило зв'язком моральним, культурним»². Тобто відсутність перших проявів державності, а саме: міст як центральних пунктів земської єдності на території кожного племені, (перше литовське місто з'явилося не раніше половини XIII ст.)³ і монархічної влади (єдиної об'єднуючої політичної сили), яка змогла б об'єднати в єдине політичне ціле значну частину литовського племені (до другої половини XIII ст. були незначні сільські округи, волості, які складали самостійні одиниці і були незалежні один від одного; вожді цих волостей не були монархічними правителями у державному розумінні, а представляли окремі роди або клани)⁴.

Єдиною, на думку київського історика, об'єднуючою силою була колегія жерців і її голови Криве-Кривейта (верховного жерця). Авторитет верховного жерця серед литовського племені був беззаперечним. Він не тільки відігравав

провідну роль у релігійних питаннях, а також був верховною суддею і головним радником у всіх світських справах⁵. Такий авторитет влади Криве-Кривейта дало підставу М. П. Дашкевичу заперечити позицію Антоновича про відсутність повної державної організації литовців. «Вже тісний релігійний зв'язок деяких литовських племен, який проявлявся у загальному і повному підкорені волінням верховного жерця Криве-Кривейта, – на думку М. П. Дашкевича, – повинна була приводити і до деякого політичного єднання»⁶. Сам Володимир Боніфатійович, підносячи владу верховного жерця, вважав, що «поступово розвиваючись, без сильного натиску ззовні, литовське плем'я утворило б теократичну державу, яка представляла б союз більш-менш великих племен і округів, під верховною владою первосвященника»⁷. Але зовнішньополітична інвазія германського світу (Лівонський і Тевтонський лицарські ордени) зумовила посилення світської влади і змусила литовців консолідуватися під проводом світських ватажків (князів), що прискорило процес розбудови держави.

Головним чинником піднесення могутності литовських князів, на думку історика, стало завоювання давньоруських земель. З кінця XII – початку XIII ст., через політичну слабкість руських князів, частішають набіги литовців на давньоруські землі, що дозволяло використовувати нові сили для розбудови держави. Так, в першій половині XIII ст. завдяки руському елементу литовський князь Міндовг зумів об'єднати литовське плем'я під своєю владою і далі продовжити завоювання Русі, закладаючи, тим самим, ґрунт для розбудови Русько-Литовської держави⁸.

В науковій літературі XIX ст. не було єдиної точки зору щодо характеру утворення Великого князівства Литовського, тобто процесу сполучення литовських та руських земель. Наприклад, М. П. Дашкевич твердив про мирний шлях такого об'єднання⁹, а М. І. Костомаров, навпаки, вважав, що Русько-Литовська держава утворилася завдяки завоюванню давньоруських земель, які стали військовою здобиччю¹⁰. Пізніше Ф. І. Леонтович висунув компромісну (дуалістичну) концепцію походження Великого князівства Литовського. На його думку, процес утворення держави проходив як мирним, так і силовим шляхом, але переважали тенденції добровільного входження нових земель до її складу¹¹.

У цьому протистоянні Володимир Боніфатійович, слідом за М. І. Костомаровим, підтримав теорію завоювання руської території литовськими князями, хоча мав при цьому свою власну думку. Антонович вважав, що розбудова держави супроводжувалася швидким захопленням литовськими князями земель Південно-Західної Русі (з половини XIII до кінця XIV ст.ст.), які були послаблені внаслідок міжусобних війн удільних князів і монголо-татарської навали¹². Така політика «збирання земель», на думку вченого, надало Великому князівству Литовському ще у першій чверті XIV ст. статус «сильного центру», біля якого групувалися слабкі руські уділи¹³. Однак швидкий процес інкорпорації руської території литовськими правителями, на думку історика, не міг відбутися так швидко без симпатії і підтримки місцевого населення, тому вчений не вважає потрібним приписувати лише завойовницьким походам входження Південно-Західної Русі до складу Великого князівства Литовського. Тим не менш, у процесі утворення держави цей фактор «приятності», на думку історика, має другорядний характер, оскільки, захоплюючи нові землі, литовські князі вважали їх військовою здобиччю і за правом завоювання розпоряджалися ними як своєю власністю¹⁴.

Приналежність земель великому князю обумовило характер організації краю

взагалі і систему земельних правовідносин, зокрема. Литовські правителі розглядали руські землі як «капітал для найму вояків»¹⁵, тому вони прагнули на нових землях створити такий суспільно-економічний устрій, який зміг би задовольнити військові потреби держави. Найприйнятнішою формою для реалізації цієї необхідності стала організація краю виключно на «воєнно-феодальному началі», взірцем якого був устрій німецьких держав¹⁶. Тобто феодалізація литовсько-руського суспільства, на думку історика, проходила виключно на засадах західноєвропейських феодальних понять (насамперед це інститути «васалітету» та «лену»)¹⁷. У цьому відношенні Антонович заперечує руське коріння литовського феодалізму, вважаючи, що через брак інститутів «васалітету» та «лену» в Київській Русі, навіть, в удільно-вічовий період, був відсутній феодальний устрій¹⁸.

Тим не менш, порівнюючи литовський феодалізм із західноєвропейським, професор вважав, що вони якісно відрізнялися один від одного. Зберігаючи за собою спільні риси – залежність землеволодіння від військової служби і схожа організація військових сил, литовський феодалізм, на думку історика, відрізнявся «м'якістю і відсутністю становою винятковості»¹⁹. Цей феномен Антонович пояснює тим, що в Західній Європі, де кожна держава виникла внаслідок завоювань, зустрічається чітке станове розмежування населення на привілейований стан (нащадки завойовників) і народні маси²⁰. У Великому князівстві Литовському такого станового поділу суспільства не було, на що вказує «особисто вільне становище міщан без будь-яких їхніх зусиль, а також відносно вільне становище селян»²¹. Крім того, по мірі поширення феодальних відносин на українських землях «общинне начало» не зазнало суттєвої руйнації, як і вічовий устрій, а навпаки, зміцнило «організацію на власних суспільних началах»²². Так, міська община мала політичний вплив в державі, користувалася традиційними вічовими правами, доки старовинний вічовий устрій міст не був замінений чужорідним магдебурзьким правом, а сільська община так само зберегла за собою старовинне право на самоврядування і самосуд в копних судах²³. Більш того, община, розплачуючись з князем даниною, залишалась власником землі у межах розташування сіл²⁴. «Литовські князі, – пише історик, – не тільки не порушують їхні права, але навіть дають їм санкцію юридичну, вносячи в Литовський Статут із звичаєвого права постанови про копні суди»²⁵.

«М'якість» литовського феодалізму проявилася також по відношенню до елітарної верстви, до якої, на відміну від західноєвропейського феодалізму, зараховували не виключно «завойовників», а тих осіб, що уклали угоду з великим князем на отримання лену, виконуючи при цьому військову повинність²⁶. Крім того, своєрідність литовського феодалізму відбилася і на характері землеволодіння. У Західній Європі землеволодіння було спадкове, а в Русько-Литовському князівстві особистісне²⁷. Це було пов'язано з тим, що великий князь, як вже зазначалось, вважався *de-jure* власником і розпорядником всієї захопленої території. Він міг давати землю на власний розсуд будь-якій особі за умовою доставляти у військо воїнів відповідно до кількості наданого земельного наділу²⁸. Звідси Антонович виокремлює цілий ряд обмежень, яких повинен був дотримуватися ленник.

По-перше, ленник вважався довічним володільцем землі і не міг передавати займану землю у спадок, відчужувати, міняти тощо без дозволу князя або його намісника. Якщо ленник хотів передати свою ділянку іншій особі, він мусив звернутися за дозволом до великого князя²⁹.

По-друге, син ленника повинен був знову поновляти умови угоди з великим

князем, якщо хотів залишити собі лен свого батька; у противному випадку лен переходив до іншої особи³⁰. Відносно дочок існувало правило, згідно з яким володілець землі не міг видавати заміж дочку без дозволу великого князя. Це робилося для того, щоб зять не міг претендувати на спадщину без ленних обов'язків³¹.

По-третє, ленник мав право заповідати тільки рухоме майно і тільки якщо був прямий спадкоємець. У інших випадках майно переходило до князя. Це право називалося правом на «відмерлі речі»³².

Крім того, отримуючи землю, ленники тим самим визнавали право верховного суду великого князя, але зі збільшенням кількості ленників, князь це право передав спочатку знатним особам, а потім адміністративним чиновникам³³.

Механізм роздачі і розмір лену не був однаково визначений: за Гедиміном і Ольгердом землі роздавалися у вигляді цілих областей, де лени надавалися переважно родичам або руським князям, які визнали владу великого князя, а вони вже, в свою чергу, передавали земельні наділи дрібним ленникам, утворюючи, таким чином, струнку ієрархію ленної залежності³⁴. Вітовт, прагнучи зменшити значення в державі великих ленників, прагнув змінити такий уклад. У разі непокори волі верховної влади, великий князь роздрібнював великі лени і роздавав їх дрібним ленникам. Таким чином, кількість великих ленників зменшувалась, а дрібних – збільшувалась³⁵.

Порівнюючи литовський феодалізм із західноєвропейським, Антонович відзначає переважно його позитивні риси, однак, будучи вірним своїй історіософській концепції боротьби «начал»³⁶, він простежує наявність антагонізму між обцинним і воєнно-феодальним началом, що особливо проявилось у погляді на поземельну власність. Община вважала за стародавнім звичаєм всю територію, що тягнулася до вікового центру, своєю власністю, а князі, навпаки, визнавали право володіти землею тільки за їхньою згодою³⁷. Наслідком цього протистояння, що проходив у різних місцевостях з перемінним успіхом обцинної чи приватної форми землеволодіння, став поділ Південної Русі на три смуги. У степовій смузі (Південна Україна) перемагає обцинна форма землеволодіння; на території середнього Подніпров'я зберігається між ними рівновага; у північно-західній смузі (західне Поділля, Волинь, північна Київщина) бере верх приватна форма землеволодіння³⁸.

У невеличкій праці «Краткий очерк землевладения в Южной Руси» Володимир Боніфатійович стисло охарактеризував земельні відносини на українських землях до другої половини XVI ст. На його думку, 9/10 приватної власності на землю виникло на земельних ділянках, що становили «службу» або «вислугу»³⁹. Під «службою» Антонович розуміє тимчасове землеволодіння, володілець якої зобов'язувався виставляти одну озброєну особу; у разі невиконання свого обов'язку він втрачав право на земельний наділ, який передавався іншій особі⁴⁰. Кількість «служб» не обмежувалось: у володінні однієї особи або кількох осіб могло бути декілька «служб»⁴¹, кожна з якої складала 10 волок або 199 десятин землі⁴². У випадку збереження окремим родом свого обов'язку перед державою, «служба» перетворювалась у «вислугу» – довічне землекористування⁴³. Володіння «вислугою» давало право заповідати земельний наділ своїм спадкоємцям, звичайно, під умовою військової служби⁴⁴. «Такий вид спадкового володіння, – пише історик, – став перехідною ланкою до приватної власності»⁴⁵.

Із особливостей литовського земельного права, Антонович виводить декілька категорій землеволодіння. По-перше, *князівські землі*, що складала численні лати-

фундії, були найбільше розповсюджені на Волині і західній частині Київщині⁴⁶. Оскільки ці землі переходили безпосередньо від власника до його спадкоємця без князівської санкції, то це дало підставу Антоновичу вважати їх наближеними до приватної власності⁴⁷. Князівськими землями володіли нащадки удільних князів, які встигли зберегти за собою землі під час зміни державної політики по відношенню до великих ленників за князювання Вітовта⁴⁸. До цієї ж категорії відносились *панські землі*⁴⁹ (панські землеволодіння виникли шляхом утримання «вислуги» в руках одного роду)⁵⁰, які відрізнялися від князівських лише тим, що князі у своїх володіннях мали право суду, а в панських землях цю функцію виконували особливі «урядники»⁵¹.

По-друге, *зем'янські землі* включали мало «вислуги», а більше «служб»⁵². Землі, якими вони володіли, були колись земельними наділами удільних князів. Потім після конфіскації, стали роздаватись зем'янам⁵³. Таких «служб» могло зосереджуватись в одних руках до десяти. «Служби» при переході до іншої особи повинні були затверджуватись князем. Якщо спадкоємці не затверджували «служби», то могли її втратити. Перший, хто дізнався про це, міг об'явити її своєю «службою» і укласти нову угоду з великим князем. Перехід при таких умовах відбувався на підставі правового звичаю, який називався *jus cudicum*⁵⁴.

Володіння зем'ян поширювалось в Південній Русі нерівномірно. Більше всього зем'янського землеволодіння концентрувалося на Волині (особливо в околицях Володимира, Луцька та Кременця), Київщині (окрім земель князів Острозьких), Північній Брацлавщині і Поділлі⁵⁵.

По-третє, *боярські землі* складали невеличкі земельні ділянки 10-30 десятин. На думку Антоновича, походження боярського землеволодіння мало старовинне коріння ще до монгольського періоду. У литовську добу серед бояр найбільше проявлялося прагнення до особистої власності. «Закон з одного боку, а звичай з іншого досить швидко утвердили за ними право особистої власності»⁵⁶. Такий самий характер особистої власності мали *селянські землі*. В цей час існувала група селян-власників, які називалися данниками. Залежність їх від держави визначалась податками (медова данина)⁵⁷.

Крім того, Антонович стверджує, що в литовський період збереглося *общинне землеволодіння*. Особливо це стосувалося міст, які за володіння землею відкуплялися грошима від військової повинності, що, до речі, мало місце і в середньовічних західноєвропейських містах⁵⁸. Землею володіє вся міська община, особливо у Південній Україні: Каневі, Брацлаві, Черкасах, Вінниці тощо (землі було багато, а тому не було необхідності у особистій власності на землю)⁵⁹. «Ці міста, пояснює вчений, – володіють великими територіями, хоча держава de jure претендує на них»⁶⁰. Крім того, *землі духовенства і монастирів* також мали общинну форму, оскільки «складали власність корпорацій з комунальним началом»⁶¹.

Ще одною характерною ознакою Русько-Литовської держави стала етнічна складова населення земель, що увійшли до його складу. Оскільки вже наприкінці XIV ст. держава займала величезний простір «від Балтійського моря до Чорного – в один бік і від Угри, Оки до Західного Бугу – в інший»⁶², то до її складу, окрім власне литовців, які займали приблизно 1/10 всієї території держави, входили різноманітні гілки руської народності. Руська народність, переважаючи територіально і культурно своїх «завойовників», не була простим людським ресурсом для військових потреб литовських правителів, а відігравала провідну роль в державі, що дало привід Володимиру Боніфатійовичу вважати «Велике князівство Литовське» від Ольгерда de-facto «Великим князівством Західно-Руським»⁶³.

Отже, розглядаючи причини, механізм утворення, форму та особливості внутрішнього устрою, а також етнічні особливості Литовсько-Руської держави, Антонович прийшов до висновку, що литовці тривалий час не виявляли будь-яких державотворчих інстинктів, складаючи лише етнографічно-культурну спільність, але зовнішньополітична інвазія германського світу змусила їх консолідуватися і прискорити процес розбудови держави. У цьому процесі головним державотворчим чинником стало завоювання давньоруських земель, які складали приблизно 90 % всієї території Великого князівства Литовського.

Швидкий процес завоювання численних територій Південно-Західної Русі обумовило характер організації краю на чужорідному військово-феодалному началі, що спричинило антагонізм з туземним обштинним началом - особливо це виразилось у погляді на поземельну власність. Тим не менш, порівнюючи литовський феодалізм із західноєвропейським, Антонович відзначає м'якість і відсутність станової винятковості як характерні його риси.

Взагалі, литовську добу Антонович оцінює як позитивний період в історії України-Русі, стверджуючи, що «за весь час володіння литовцями Південно-Західною Руссю ми не зустрічаємо ні одної спроби зі сторони туземців скинути з себе їхнє панування»⁶⁴. Такій політиці «приятні» посприяла етнічна складова держави, де істотну більшість складав руський елемент. Переважаючи у культурному і територіальному відношенні, «підкорена» народність стала домінуючою не тільки в культурному, а також і в державно-правовому житті. Цей незвичайний феномен в історії дав привід істориків стверджувати, що держава, яка називалася «Велике князівство Литовське», стала з кінця XIV ст. «Великим князівством Західно-Руським».

1. Із них тільки жмуть, литва та ятвяги увійшли до складу Великого князівства Литовського. 2. *Антонович В.Б.* Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський.* Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 633. 3. Там само. – С. 628. 4. Там само. – С. 629. 5. *Антонович В.Б.* Записки по истории Литовской Руси. – б. м., 1874. – С. 45–46. 6. *Дашкевич Н.* Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885. – С. 11. 7. *Антонович В.Б.* Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський.* Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – С. 633. 8. Там само. – С. 641–642. 9. *Дашкевич Н.* Заметки по истории Литовско-русского государства. – К., 1885. – С. 34. 10. *Костомаров Н.И.* Русские инородцы // *Русские инородцы.* – М.: «Чарли», 1996. – С. 212. 11. *Леонтович Ф.И.* Очерк истории литовско-русского права. Образование территорий Литовского государства. – С.-Пб., 1894. – С. 29–30. 12. *Антонович В.Б.* Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432 – 1798. – К., 1870. – С. 3–4. 13. *Антонович В.Б.* Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський.* Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – С. 673. 14. *Антонович В.* Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700–1798. – К., 1870. – С. 9. 15. Там само. – С. 9. 16. Там само. – С. 9. 17. Володимир Боніфатійович підкреслює у феодальних відносинах більш інституційно-правовий, ніж соціально-економічний аспект. Це зближає його інтерпретацію категорії феодалізму з тогочасною західноєвропейською історіографією (Ф. Гізо, Ф. Мін'є та ін.). (*Кіян О.* Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». – К., 2005. – С. 263.) 18. Така позиція В.Б. Антоновича не була однозначно сприйнята ще його сучасниками. Наприклад, І.П. Новицький вважав, що литовський феодалізм має скоріше руське коріння, ніж

німецьке, оскільки литовці знаходили в набутих областях Русі не лише саму нескладну економічну чи військову силу, яку вони могли без перешкоди організувати на власний лад, а також певну культурну силу, що стояла на значно вищому рівні. Він також зауважив, що в кінці удільно-вічового періоду Давньої Русі удільні князі замість платні роздавали своїм дружинникам земельні наділи. Такі роздачі, на думку І. П. Новицького, стали джерелом литовського феодалізму. (*Новицький І.* Нарис історії селянської верстви в Правобережній Україні XV-XVIII ст. // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV-XVIII В. – Львів, 1901. – Ч. 1. – С. 5). **19.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 7904, арк. 17. **20.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 188 зв. **21.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 7904, арк. 17 зв. **22.** *Антонович В.* Исследование о козачестве по актам с 1500 по 1648 год. – К., 1863. – С. XVIII. **23.** Там само. – С. XVII- XVIII. **24.** Там само. – С. XVIII. **25.** Там само. – С. XVIII. **26.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 188 зв. **27.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 1157, арк. 129. **28.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 182. **29.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 1157, арк. 129. **30.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 182 зв. **31.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 182 зв.-183. **32.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 183. **33.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 183 зв. **34.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 184. **35.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 184 зв. **36.** Докладніше див.: *Довнар-Запольський М.* Исторические взгляды В. Б. Антоновича // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Віктор Короткий (упоряд.), Василь Ульяновський (упоряд.) – К.: Заповіт, 1997. – Т. 2. – С. 235-239. **37.** *Антонович В.Б.* Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432 – 1798. – К., 1870. – С. 6-7. **38.** Там само. – С. 7, 9, 11. **39.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 1. **40.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 1-1 зв. **41.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 1 зв. **42.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 184. **43.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 1 зв. **44.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 1 зв. **45.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 1 зв. **46.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 1 зв.-2. **49.** Пани були нащадками поважних чиновників. **50.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 2. **51.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 2. **52.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 2 зв. **53.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 3. **54.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 2 зв. **55.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 2 зв.-3. **56.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 3. **57.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 3 зв. **58.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 3 зв. **59.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 3 зв. **60.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 3 зв. **61.** НБУ. IP. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 3 зв. **62.** *Антонович В.Б.* Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – С. 743. **63.** Там само. **64.** *Антонович В.Б.* Исследование о козачестве по актам 1500-1648 год. – К., 1863. – С. XVIII.